

Van den Broek, Lubbers en de positie van de minister-president

Maarten Kolpa

Op 30 oktober 1990 stond in *De Telegraaf* het artikel ‘Geheime brieven over de rol van de premier’.¹ De dag erna werd dit onderwerp breed uitgemeten in andere Nederlandse kranten. ‘Vrees voor hoge status premier’ kopte *Het Parool* en ‘Van den Broek valt over grote rol Lubbers in buitenlandse politiek’ viel in *De Volkskrant* te lezen.² Het was de uitbarsting van een lang sluimerend conflict tussen minister-president Ruud Lubbers en minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek over de toenemende rol die Lubbers in het buitenland ging spelen.

In de media is dit conflict vaak toegeschreven aan de persoonlijkheden van de hoofdrolspelers. ‘Einzelgänger’ Van den Broek kon het niet hebben dat ‘manager’ Lubbers zich overal tegenaan bemoeide.³ In dit artikel volg ik het conflict chronologisch en laat ik zien dat de verklaringen uiteenlopend zijn.

Doordat door de Europese eenwording steeds meer beleidsterreinen een Europese dimensie kregen, stemden bewindspersonen vaker af met collega’s uit andere lidstaten. Dit hield ook in dat Europees beleid meer gecoördineerd diende te worden, waar de coördinerende taak van de minister-president om de hoek kwam kijken. Oorspronkelijk coördineerde het ministerie van Buitenlandse Zaken Europese aangelegenheden, maar nu ontstond hier ook een rol voor de minister-president. Dit was tegen het zere

Veel mensen waren bereid mij te helpen bij het schrijven van dit artikel. Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar Arendo Joustra, Johan van Merriënboer, Pieter Gerrit Kroeger en de begeleider van de bachelorscriptie waarvan dit artikel een bewerking is: Henk te Velde.

¹ K. Lunshof, ‘Geheime brieven over de rol van de premier’, *De Telegraaf* (30 oktober 1990).

² ‘Vrees voor hoge status premier’, *Het Parool* (31 oktober 1990); Erik van Venetië, ‘Van den Broek valt over grote rol Lubbers in buitenlandse politiek’, *De Volkskrant*, (31 oktober 1990).

³ L. Ornstein en M. van Weezel, ‘Van den Broek kan de wereld weer aan, dartzel als een veulen’, *Vrij Nederland* (11 april 1992). Geraadpleegd in het persoonlijke archief van Arendo Joustra, Afdeling Documentatie *Elsevier Weekblad*, Amsterdam (Hierna PAAJ).

been van Van den Broek; hij was van mening dat het coördineren van Europees beleid zijn taak was.

Daarbovenop kwam dat de Europese regeringsleiders vaker bijeenkwamen in de Europese Raad. Hier zat de Nederlandse minister-president ineens aan het haardvuur met de Engelse *Prime Minister* en de Franse *Président*, regeringsleiders die in hun eigen land een volstrekt andere status hadden dan de Nederlandse minister-president.

Van den Broek was van mening dat dit onverenigbaar was met het Nederlandse politieke systeem, waar de minister-president eerste ondergelijken was binnen een collegiaal bestuur, de ministerraad. Zodoende werd deze episode een belangrijk moment in de transformatie van anonieme ‘voorzitter van de ministerraad’ naar de machtige(re) minister-president die wij anno 2023 kennen. Ook in kranten ontstond een levendig debat of Van den Broek door ‘met de grondwet in de hand zichzelf op te dringen als reisleader’ er een juiste lezing op de grondwet, of een te beperkte blik van de nieuwe (inter)nationale politiek op nahield.⁴

Er is in deze casus bovendien sprake van een partijpolitiek element. Lubbers was als minister-president niet alleen de meerdere van Van den Broek, maar ook als partijleider van het CDA. Ook toen Lubbers fractievoorzitter en Van den Broek kamerlid was, bestond een hiërarchische relatie tussen beiden. Lubbers heeft gesuggereerd dat het voor lange tijd boven Van den Broek staan de reden was dat laatstgenoemde zo beschermend was over zijn portefeuille.⁵

Voor dit artikel is gebruikt gemaakt van kranten, de handelingen van de Tweede Kamer en archiefstukken van de ministerraad en de bewindspersonen. Daarnaast is gesproken of gecorrespondeerd met direct betrokkenen.

⁴ P. Dankert ‘Een Europese minister-president’ in: R. Ammerlaan red., *Afscheid van Ruud Lubbers* (Baarn 1994) 94-100: 100.

⁵ T. Brinkel, *Haagse Jaren, De politieke memoires van Ruud Lubbers* (Amsterdam 2020) 241-242.

Onderlinge verhoudingen en gelekte brieven

De eerste twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog opereerde de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken vrij autonoom.⁶ Een cruciaal verschil ten opzichte van andere ministeries was dat invloed van de minister-president beperkt bleef op het gebied van de buitenlandpolitiek.⁷ Dit veranderende door het toenemende gewicht van de Europese Raad vanaf de jaren tachtig. In de Europese Raad spraken de regeringsleiders van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) elkaar – aanvankelijk nogal informeel – over de strategische zaken rondom Europese integratie. Zij werden hierbij vergezeld door hun minister van Buitenlandse Zaken. Dit was voor Nederland een mooi compromis: de minister-president kon met diens gelijken praten, maar de ministerieel verantwoordelijke was óók aanwezig. Minister-president Dries van Agt (CDA) betoogde in 1978 dat hoewel de minister-president zich niet aan de vergaderingen van de Europese Raad hoefde te onttrekken, hij wel oog moest hebben voor de ‘verantwoordelijkheid van de Minister van Buitenlandse Zaken tegenover de Staten-Generaal’.⁸ Het was wel zo dat ‘wanneer het Europees beleid moet worden verklaard en verdedigd als onderdeel van het algemeen regeringsbeleid, ook de Minister-President in het parlement het woord voert’.⁹

In 1982 werd Van Agt opgevolgd door Ruud Lubbers (CDA), die minister-president werd in een kabinet met de VVD. Hans van den Broek werd in dit Kabinet-Lubbers I minister van Buitenlandse Zaken, nadat hij in het ‘vechtkabinet’ Van Agt II staatssecretaris op hetzelfde ministerie was geweest. Toen in 1986 het Kabinet-Lubbers II geformeerd werd, bleef Van den Broek aan als minister van Buitenlandse Zaken.

⁶ PAAJ J. Vis, ‘Komst ‘kanselier’ Lubbers wekt toorn van Thorbecke’, *Het Financiële Dagblad*, (12 november 1990).

⁷ Ibidem.

⁸ ‘Positie van de Minister-President in verband met diens lidmaatschap van de Europese Raad’, kamerstuk 15 424, 22 december 1978.

⁹ Ibidem.

Afbeelding 1: Hans van den Broek (links) en Ruud Lubbers (rechts) op 4 juni 1991 in de Tweede Kamer.
(Foto NRC Handelsblad/Rien Zilvold).

In dit kabinet kwamen Van den Broek en Lubbers voor het eerst openlijk in conflict, over de Erasmusprijs. Deze oeuvreprijs zou in 1986 worden toegekend aan de Tsjechoslowaakse organisatie Charta 77. Deze beweging had als doelstelling de mensenrechten in Tsjechoslowakije te verdedigen en kwam hierdoor in conflict met de communistische regering van dat land. Van den Broek vond de toekenning van de prijs dan ook een inmenging in de binnenlandse politiek van een ander land en hierom onwenselijk.¹⁰ Lubbers bedacht als compromis om de prijs aan Charta 77 medeoprichter Václav Havel toe te kennen. Hiermee was de kous nog niet af: de speech die Havel had geschreven en die namens hem zou worden opgedragen bij de uitreiking van de prijs was volgens Van den Broek te politiek getint, zeker gezien de aanwezigheid van koningin Beatrix.¹¹ De Tweede Kamer debatteerde over het voorval op 21 oktober 1986, net toen Van den Broek op bezoek was in Indonesië. Ruud Lubbers verving hem en gaf onder druk toe aan de wens van de Kamer om de speech integraal voor te laten lezen. Toen Van den Broek terug was in Nederland en het verloop

¹⁰ Theo Brinkel in gesprek met de auteur, 13 april 2022.

¹¹ 'Van den Broek had fouten volmondig moeten toegeven', *NRC* (29 oktober 1986).

van het debat hem ter ore kwam, ontplofte hij.¹² Hij stuurde een briefje waarin stond dat hij de lijn zoals vertolkte door Lubbers volgde, maar heel overtuigd was het niet.¹³ PvdA-Kamerlid Van Traa merkte op dat het een ‘zuinig briefje’ was en vroeg nog een debat aan, dat de regeringspartijen CDA en VVD niet steunden.¹⁴ De suggestie werd gewekt dat Van den Broek het eigenlijk nog steeds niet eens was met de beslissing, maar dat hij niets anders kon dan toegeven aan de woorden die Lubbers namens hem had uitgesproken.

Een ander aspect dat de verhoudingen verslechterde tussen Van den Broek en Lubbers was de weigering van Van den Broek om in 1989 te verhuizen naar het ministerie van Justitie. Lubbers bracht dit als een mogelijkheid voor Van den Broek om zijn horizon te verbreden in aanloop naar een mogelijk partijleiderschap, maar het zou hem ook niet slecht uit zijn gekomen om een minister van Buitenlandse Zaken te hebben die een flexibelere houding had ten opzichte van de onderlinge rolverdeling. De weigering van Van den Broek om naar Justitie te gaan kwam de relatie niet ten goede.¹⁵ Lubbers zelf zou later stellen dat het besluit van Van den Broek om te blijven zitten ‘zou doorwerken in onze verhouding in het derde kabinet’.¹⁶ Daarnaast zorgde het steevast ‘meedenken’ van Lubbers over dossiers van de vakminister voor ergernis bij Van den Broek, maar niet bij hem alleen. Ook minister van Financiën Ruding kreeg hier op termijn schoon genoeg van.¹⁷

In de derde termijn van Lubbers en Van den Broek zou het meningsverschil het meest op de voorgrond komen. Dit was onder andere een gevolg van één specifieke zin in het regeerakkoord van het nieuwe Kabinet-Lubbers III. Hier was te lezen dat het van belang was:

om in de komende kabinetsperiode een breed politiek overleg - d.w.z. overleg niet alleen tussen CDA en PvdA, maar tussen de fracties in de Tweede Kamer - te bevorderen om na te gaan welke

¹² J. Tromp, ‘En wiesch de handen...’, *Haagse Post*, (14 februari 1987).

¹³ ‘Van den Broek laat niet veel los over Havel’, *AD* (29 oktober 1986).

¹⁴ ‘Van den Broek had fouten volmondig moeten toegeven’, *NRC* (29 oktober 1986).

¹⁵ J. Stam en P.G. Kroeger, *De rogge staat er dun bij, macht en verval in het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998) 242-243, Onno Ruding in een brief aan de auteur, 13 april 2023.

¹⁶ Brinkel, *Haagse Jaren*, 241.

¹⁷ H.O.C.R. Ruding, *Balans, het ging om meer dan geld alleen, memoires* (Den Haag 2020) 386.

grondwetswijzigingen en/of op welke andere manieren een aantal vernieuwingen, c.q. verbeteringen kunnen worden aangebracht op staatkundig en staatsrechtelijk gebied.¹⁸

Dit ‘breed politiek overleg’ ging van start met een commissie onder leiding van Kamervoorzitter Wim Deetman (CDA). Het doel van deze commissie was de vraagpunten in kaart te brengen die behandeld en onderzocht moesten worden. Hierom werd ook wel gesproken over de ‘vraagpuntencommissie’. Eén van de aspecten die volgens de vraagpuntencommissie onderzocht zou gaan worden, was de positie van de minister-president in de context van de verdere Europese integratie.¹⁹ Dit stond aanvankelijk niet als vraagpunt uit, maar nadat Deetman deze suggestie kreeg van Lubbers werd dit alsnog toegevoegd.²⁰

In deze context werd ook in het kabinet over de Nederlandse bestuurlijke praktijk nagedacht. In een discussiestuk afkomstig van het ministerie van Binnenlandse Zaken werd gesuggereerd om in het reglement van orde van de ministerraad op te nemen dat de minister-president de hoofdlijnen van het buitenlands beleid zou bepalen.²¹ Ook zou de minister-president op Europese topconferenties beslissingen moeten kunnen nemen waar de andere ministers zich aan moeten conformeren.²² Ien Dales (PvdA), die als minister van Binnenlandse Zaken binnen het kabinet verantwoordelijk was voor bestuurlijke vernieuwing, was zelf geen voorstander van een verdere uitbreiding van het ambt van de minister-president, maar wilde een uitzondering maken op het gebied van Europese integratie.²³ Ze onderkende dat een dergelijke vergroting van de positie van de minister-president niet binnen het Nederlandse staatsbestel paste, maar had ook oog voor het toegenomen belang van topconferenties.²⁴

Van den Broek reageerde hier op 23 augustus 1990 op middels een brief aan Lubbers en Dales.²⁵ Hij wees erop dat volgens de grondwet de

¹⁸ ‘Kabinetcrisis en formatie 1989’, Kamerstuk 21 132, 26 oktober 1989.

¹⁹ ‘Brief van Kamervoorzitter Deetman aan de Tweede Kamer’, kamerstuk 21 427, 16 november 1990.

²⁰ Wim Deetman in gesprek met de auteur, 12 mei 2023.

²¹ PAAJ, ‘De positie van de minister-president’, CW90/1/ U20, 9 juli 1990.

²² ‘Vrees voor hoge status premier’, *Het Parool* (31 oktober 1990).

²³ ‘Een paardenmiddel’, *Trouw* (31 oktober 1990).

²⁴ Ibidem; ‘Premier heeft genoeg armslag’, *Trouw* (1 november 1990).

²⁵ PAAJ, Brief van minister Hans van den Broek aan de minister-president en de minister van Binnenlandse Zaken, 23 augustus 1990.

premier niet meer was dan de voorzitter van de ministerraad die de eenheid van het beleid diende te bevorderen. Hierom zou voor de voorgestelde taakverdeling volgens hem een grondwetswijziging benodigd zijn. Een proces waarvan hij wist dat het jaren zou duren. Twee maanden later reageerde Lubbers hierop.²⁶ Volgens hem was een grondwetswijziging niet nodig; de minister-president werkte immers ‘complementair’ aan het werk van de minister van Buitenlandse Zaken. Wel moest er volgens hem goed gekeken worden naar de veranderde internationale praktijk. Zo moest er worden voorkomen dat ‘de minister-president in vergelijking met collega’s in het buitenland (...) gehandicapt wordt in informatie, contacten, presentatie, status etc.’. Er moest worden gewerkt aan een werkwijze waarin een ‘goede maatvoering’ en een ‘praktisch evenwicht’ bereikt werd.

Van den Broek reageerde hier tien dagen later furieus op. Hij herhaalde dat meer bewegingsvrijheid voor de minister-president slechts mogelijk was door ‘middel van wijziging van de vigerende Grondwet en niet middels nieuwe afspraken in kaders van “goede maatvoering.”’²⁷ ‘De vraag is of versterking van de rol van de Minister-President in onze staatkundige en politieke traditie past. Hoe dit ook zij, er bestaat, dunkt mij, geen behoefte aan sluipende verschuivingen, die onduidelijkheid creëren rond de ministeriële verantwoordelijkheid, met alle gevolgen van dien.’²⁸ Hij concludeerde dat Lubbers een ‘zodanig onduidelijke situatie creëert ten aanzien van mijn taak en de daarbij behorende ministeriële verantwoordelijkheid, dat een en ander, binnen het kader van de bestaande constitutionele praktijk, voor mij niet aanvaardbaar is.’²⁹

Van den Broek schreef zijn brief van 25 oktober 1990 met als doel een piketpaaltje te slaan.³⁰ Dit moest voorkomen dat er ‘sluipende verschuivingen’ plaats zouden vinden in de relatie tussen de minister-president en de vakministers.³¹ Hij waarschuwde ervoor dat de *primus inter*

²⁶ PAAJ, Brief van de minister-president aan de ministerraad, 15 oktober 1990.

²⁷ E. van Venetië, ‘Van den Broek valt over grote rol Lubbers in buitenlandse politiek’, *De Volkskrant* (31 oktober 1990).

²⁸ PAAJ, Brief van minister Van den Broek aan de ministerraad, (25 oktober 1990).

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

³¹ ‘Vrees voor hoge status premier’, *Het Parool* (31 oktober 1990).

pares langzaam wordt ingewisseld voor een *primus dominus*, en door de briefwisseling bleef dit onderwerp op de agenda staan.³²

Vijf dagen na deze laatste brief van Van den Broek verscheen er in *De Telegraaf* een artikel over de briefwisseling.³³ De dag erna kwamen er ook artikelen in de andere landelijke kranten.³⁴ Zeker het ‘niet aanvaardbaar’ dat Van den Broek in de gelekte brieven uitsprak, kreeg veel aandacht. Het is waarschijnlijker dat Van den Broek zich binnen de onderhandeling stevig wilde positioneren, dan dat hij daadwerkelijk van plan was om zijn ontslag in te dienen.³⁵

Op het moment dat de gelekte briefwisseling in de krant stond, bevond minister Van den Broek zich in Ierland, waar hij koningin Beatrix vergezelde bij haar staatsbezoek. De dag erna verving Lubbers hem in de Tweede Kamer tijdens een debat over een recente topconferentie van de Europese Gemeenschap als minister van Buitenlandse Zaken. Verschillende Kamerleden wilden ook vragen stellen over de naar buiten gekomen briefwisseling. Iets dat Deetman (CDA) zoveel mogelijk probeerde te voorkomen.³⁶ Hij beredeneerde dat dit debat ging over een EG-top, en dat spreken over de ‘competentiestrijd’ maar moest gebeuren in een apart debat.³⁷

Kamerlid Van Mierlo (D66) maakte er voornamelijk een punt van. Hij sprak van een ‘structureel probleem’.³⁸ Hij maakte een duidelijk onderscheid tussen enerzijds het acute probleem van de briefwisseling in het openbaar en het structurele staatkundige probleem anderzijds. Over het eerste zei hij dat dit erg zou zijn als ‘het buitenland blijft denken dat er bijvoorbeeld iets mis is met het gezag waarmee de minister-president of de

³² De termen *primus inter pares* (eerst onder diens gelijken) en *primus dominus* (bovenbaas) worden vaker gebruikt in de context van de positie van de minister-president; PAAJ, Brief van minister Van den Broek aan de ministerraad, 25 oktober 1990.

³³ K. Lunshof, ‘Geheime brieven over de rol van de premier’, *De Telegraaf* (30 oktober 1990).

³⁴ Bv. ‘Vrees voor hoge status premier’, *Het Parool* (31 oktober 1990); E. van Venetië, ‘Van den Broek valt over grote rol Lubbers in buitenlandse politiek’, *De Volkskrant* (31 oktober 1990).

³⁵ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

³⁶ ‘Lubbers is bereid tot toelichting op discussie met Van den Broek’, *NRC* (1 november 1990).

³⁷ Handelingen van de Tweede Kamer, 31 oktober 1990 17-874.

³⁸ *Ibidem*, 17-864.

minister van Buitenlandse Zaken spreekt.³⁹ Kamerlid Weisglas (VVD) sprak dan wel van een ‘knallende ruzie’, voor Lubbers was het niet meer dan een ‘vermeende discussie’.⁴⁰ Overigens zag Lubbers ervan af om zich als minister van Buitenlandse Zaken *ad interim* uit te laten over diens verhouding tot de minister-president.⁴¹

De hoogste ambtenaren van beide ministeries hebben pogingen gedaan om Van den Broek en Lubbers nader tot elkaar te brengen.⁴² Er bleek echter niet veel beweging mogelijk. Voor Van den Broek was elk compromis al een ‘sluipende verschuiving’ en hierom hield hij zijn poot stijf.⁴³ Hierna werd het onderwerp in de ijskast gezet, gezien het vermoeden dat ‘een gesprek eerder tot een verscherping van de tegenstellingen leidt’.⁴⁴

In zijn memoires legt Lubbers uit dat Van den Broek zich baseert ‘op een grondwet van een eeuw geleden, die geschreven is in een situatie waarin de minister van Buitenlandse Zaken, en hij alleen, verantwoordelijk is voor de betrekkingen met het buitenland’.⁴⁵ Volgens Van den Broek was de grondwetswijziging van 1983 puur een codificatie van de politieke praktijk van destijds, volgens Lubbers was er in deze grondwet echt iets veranderd in de verhouding tussen premier en vakminister.

Op 2 november werd er vergaderd in de ministerraad over dit onderwerp.⁴⁶ De boodschap voor de buitenwereld werd dat er geen acuut probleem was, maar dat het op lange termijn er wel één zou kunnen worden.⁴⁷ Dit was ook de strekking van de regeringsbrief die in naam van Lubbers richting de Tweede Kamer ging. Over de positie van de minister-president ‘kan ik meedelen dat er terzake geen sprake is van enig probleem’.⁴⁸

Tijdens het debat vielen Kamerleden voornamelijk over de opmerking in de brief van Lubbers dat hij ook op het gebied van ‘status’

³⁹ Ibidem, 17-853.

⁴⁰ Ibidem, 17-874.

⁴¹ Ibidem, 17-874 – 17-875; Lubbers heeft genoeg armslag, *Trouw* (1 oktober 1990).

⁴² Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022; B. Bot, *Achteraf Bezien, memoires van een diplomaat en politicus* (Amsterdam 2016) 185.

⁴³ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

⁴⁴ ‘Oplossing conflict Lubbers en Van den Broek blijft uit’, *De Telegraaf* (6 november 1990).

⁴⁵ Brinkel, *Haagse Jaren*, 286.

⁴⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Archieven van de Raad van Ministers 1823-1996 (hierna: NA, AMR), inv. Nr. 2.02.05.02.5825, notulen ministerraad 2 november 1990.

⁴⁷ Handelingen van de Tweede Kamer, 8 november 1990 21-1124 – 21-1133.

⁴⁸ Ibidem.

gehandicapt zou zijn in het buitenland. GroenLinks-Kamerlid Ria Beckers haalde de uitspraak van CPN-kamerlid Marcus Bakker aan: 'in Nederland is geen plaats voor een zonnegod, ook al is die zonnegod op internationaal niveau maar een halfgodje.'⁴⁹

Van den Broek hield zelf de door hem met Lubbers besproken lijn goed vast. Wel keek hij naar de toekomst en sprak hij uit dat als er nieuwe afspraken zouden komen, 'de toets zal zijn of ik, (...), mijn individuele, politieke verantwoordelijkheid en coördinerende functie voldoende zal kunnen blijven vervullen. Zodra ik het gevoel zou krijgen, dat dit niet meer het geval is, moet deze minister zich beraden'.⁵⁰

De vraagpuntencommissie-Deetman was ondertussen al even bezig, en bevond zich tijdens bovenstaande discussie in de afrondende fase. Op 16 november 1990, iets meer dan twee weken nadat de inmiddels befaamde briefwisseling in de krant had gestaan, bracht de commissie haar rapport uit. Over de positie van de minister-president meldde het rapport dat 'in de jaren zestig (...) de Minister-President bij een Europese top als enige van de regeringsleiders vergezeld [werd] door zijn collega van Buitenlandse Zaken'.⁵¹ Het leidde ertoe dat op het ministerie van Buitenlandse Zaken politiek adviseur Joop van Rijswijk groot 'fout!' aldaar op het rapport schreef.⁵² Hij voegde er correct aan toe dat 'Op alle Europese Raden, die sinds 1974 zijn gehouden, zijn naast alle MP's der lidstaten ook altijd alle M's vertegenwoordigd'.⁵³ De kanttekening die hierbij wel gemaakt moet worden is dat er een duidelijke rolverdeling was tussen minister-president en vakminister. Of, volgens Van den Broek zelf: 'tijdens zo'n copieus diner zwoegen wij, gewone ministers, vaak nog in een zijkamertje over de precieze tekst van het slotcommuniqué'.⁵⁴

⁴⁹ Ibidem, 21-1118.

⁵⁰ Ibidem, 21-1133.

⁵¹ 'Brief van Kamervoorzitter Deetman aan de Tweede Kamer', kamerstuk 21 427, 16 november 1990.

⁵² Nationaal Archief, Den Haag, Persoonlijke archieven van enige bewindslieden van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1952-1998 (hierna NA, PMBZ), inv. Nr 2.05.81.258 'Commentaar op concept-brief MP dd. 8 februari 1991 inzake Commissie-Deetman' (14 februari 1991).

⁵³ NA, PMBZ, inv. Nr 2.05.81.258, 'Conceptbrief-Brief MP aan alle ministers, inzake commissie-Deetman' (8 februari 1991).

⁵⁴ M. ten Hooven, 'Had Lubbers Van den Broek maar op cake getrakteerd', *Trouw* (18 juni 1991).

In de antwoordbrief die Lubbers opstelde richting de Kamer, schreef hij dat het rapport van de commissie Deetman ‘in grote lijnen de instemming heeft van het kabinet.’⁵⁵ Joop van Rijswijk schreef in zijn memorandum aan Van den Broek dat deze instemming in de grote lijn wat hem betreft ‘een te optimistische visie van de MP’ is.⁵⁶ Met name de suggestie in het rapport van de commissie Vraagpunten, dat stelde dat er een ruimer mandaat voor de minister-president zou moeten komen in verband met de Europese Raad, had Van den Broek ‘grote moeite’, benadrukte Van Rijswijk. Hij schreef dat Van den Broek ‘weliswaar voorlopig een “agreement to disagree” aanvaardt, zonder echter een woord terug te nemen van zijn twee “niet aanvaardbaars” van zijn brief van 25 oktober.’⁵⁷ Uiteindelijk besloot Van den Broek de conceptbrief te accepteren: ‘onder voorbehoud van mijn standpunt inzake het welbekende onderwerp, dat tussen U en mij in een uitvoerige briefwisseling is vastgelegd.’⁵⁸

Het was de Commissie-De Koning die tussen 1991 en 1993 aan de slag ging met door de vraagpunten opgestelde onderwerpen. Tijdens de hele werkperiode van deze commissie bleef het onderwerp tussen Van den Broek en Lubbers onbesproken en in de agenda van de ministerraad bleef het punt ‘evaluatie debat in de Tweede Kamer over ministeriële verantwoordelijkheid in de buitenlandse politiek’ op de ‘nog te behandelende onderwerpen’ staan.⁵⁹ Van den Broek had op korte termijn zijn zin gekregen, maar volgens Lubbers was dit slechts een tijdelijke overwinning: ‘Het hele verhaal van Hans, die zei “het kan niet constitutioneel”, daar moest ik om glimlachen, ik dacht, het zal zich wel wijzen en dat is ook gebeurd.’⁶⁰

⁵⁵ NA, PMBZ, inv. Nr. 2.05.81.258 ‘Commentaar op concept-brief MP dd. 8 februari 1991 inzake Commissie-Deetman’ (14 februari 1991).

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ NA, PMBZ, inv. Nr. 2.05.81.258 ‘Brief van minister Van den Broek aan minister-president Lubbers’ (14 februari 1991).

⁵⁹ NA, AMR, inv. Nr. 2.02.05.02.6128 en .6458, Agenda’s Ministerraad 1991 en 1992. Dit agendapunt verwijst naar het debat van 8 november 1990.

⁶⁰ Bob van den Bos in gesprek met Ruud Lubbers, 2 april 2007, geciteerd in: Bob van den Bos, *Mirakel en debacle: de Nederlandse besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht* (Leiden 2008) 320.

Afbeelding 2: Peter van Straaten, 'Nederland in den vreemde' in: *Vrij Nederland* (17 november 1990).

Zwarte Maandag en sluipende verschuivingen

Toch kwam af en toe de briefwisseling weer terug op de voorgrond te staan. Bijvoorbeeld toen Van den Broek en Lubbers zich tegenstrijdig uitlieten over eventueel militair ingrijpen in Suriname. Van den Broek wilde militair ingrijpen niet uitsluiten, Lubbers sloot dit echter bij voorbaat wél uit. In het debat over deze kwestie werd de brievenwisseling van oktober 1990 weer aangehaald, waarin Lubbers onder andere stelde dat de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken 'complementair' aan elkaar moesten werken. VVD-Tweede kamerlid Frits Bolkestein stelde een retorische vraag: 'Was de inspanning sindsdien complementair? Die indruk krijgen wij niet. [...]

In november zei minister Van den Broek zich op zijn positie te zullen beraden als er aan zijn bevoegdheden werd getornd. Welnu, laat hij dat doen. Zo gaat het niet langer.⁶¹ PvdA'er Wöltgens hield zelfs een referaat over hoe het buitenlands beleid steeds minder het primaat van het ministerie van Buitenlandse Zaken werd.⁶² Van den Broek vroeg zich af of:

het een gebrek aan andere argumenten was dat de heer Wöltgens ertoe bewoog om vanavond van de verkeerde plank een dossier te trekken en een heel betoog te houden over het primaat van het buitenlandse beleid en over de coördinatie tussen de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken. {...) als de patronen van de relatie tussen de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken die hij schilderde, inderdaad werkelijkheid werden, dan zou ik geen minister van Buitenlandse Zaken willen zijn.⁶³

In aanloop naar de verdragwijziging van de Europese Gemeenschap die uiteindelijk bij het Verdrag van Maastricht (1992) beklonken zou worden, kwam ook het onderwerp van de Europese Raad sterk naar voren. Lubbers was voorstander van een versterking van de Europese Raad. Hij zag het als de manier om het proces van Europese integratie verder te brengen. Maar Van den Broek zei: 'laten we daar niet aan beginnen, dit betreft het vak van de minister van buitenlandse zaken.'⁶⁴

Volgens Van den Broek leidde de uitbreiding van de Europese Raad tot 'verdere versteking van het democratische deficiet'.⁶⁵ Europarlementariër en partijgenoot van Van den Broek Jean Penders vroeg zich hardop af of het te ver ging 'te veronderstellen dat hier de competentiestrijd tussen de premier en de minister van buitenlandse zaken doorheen speelt?'⁶⁶ VVD-Europarlementariër De Vries stelde dat de argumentatie van Van den Broek 'kunstmatig' aandeed, en dat het 'nationale belang niet tot inzet mag worden gemaakt in een conflict tussen de minister van buitenlandse zaken en de

⁶¹ Handelingen van de Tweede Kamer, 4 juni 1991 87-4903.

⁶² Ibidem, 87-4900 – 87-4901.

⁶³ Ibidem, 87-4910 – 87-4911.

⁶⁴ Bob van den Bos in gesprek met Ruud Lubbers, 2 april 2007, geciteerd in: Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 320-321.

⁶⁵ J.P. Rehwinkel, *De minister-president, eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* (Zwolle 1991) 218; de term 'democratisch deficiet' wordt gebruikt om te verwijzen het gebrek aan democratische legitimiteit bij de Europese instituties.

⁶⁶ H. Nijenhuis, 'Van den Broek isoleert Nederland in EG', *NRC* (15 maart 1991).

premier'.⁶⁷ Van den Broek zelf ontkende uiteraard een relatie tussen zijn standpunt met betrekking tot de Europese Raad en de discussie over de rol van de minister-president in het buitenlands beleid.⁶⁸ Wel gaf hij toe dat hij relatief alleen stond, niet alleen in de Europese Gemeenschap, maar ook steeds meer in het kabinet.⁶⁹ Dit zou uiteindelijk te veel worden, want eind mei 1991 verklaarde een ingewijde 'dat Van den Broek zijn anti-houding tegenover de Europese Raad voor 75 procent heeft bijgesteld'.⁷⁰

Ondertussen ging het werk aan een nieuw Europees verdrag door. Luxemburg was van januari tot juli 1991 voorzitter van de Raad van de Europese Gemeenschap en had een voorstel voorbereid. Van juli tot december 1991 was Nederland de voorzitter. Nederland werkte aan een nieuw verdragsvoorstel, dat de supranationale instituten van de Europese Gemeenschap versterkte. In het Luxemburgse voorstel zou er een zogenaamde pijlerstructuur worden opgetuigd, waarin beleidsterreinen werden verdeeld in één van drie pijlers. In elk van de drie pijlers was er een ander evenwicht tussen supranationaliteit en intergouvernementalisme. In het Nederlandse voorstel zou deze pijlerstructuur in de prullenbak verdwijnen voor één institutioneel raamwerk. Dit werk lag voornamelijk bij de staatssecretaris belast met Europese Zaken: de PvdA'er Pieter Dankert. Staatsrechtelijk was minister Van den Broek dan wel verantwoordelijk, zijn aandacht ging in het jaar 1991 voornamelijk uit naar de oorlog in Joegoslavië.⁷¹ Bob van den Bos heeft opgemerkt dat hier niet alleen sprake was van een zekere portefeuillevdeling binnen het ministerie, maar ook van slechte relaties tussen 'Europeanen' (zij die voornamelijk in verdieping van de Europese integratie geloofden) en 'Atlantici' (voor wie voornamelijk de relatie met de NAVO en in het bijzonder de Verenigde Staten voorop stonden).⁷² Het Nederlandse conceptverdrag kwam van de 'Dankert-club' en

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ R. Meines, 'v.d. Broek: ik ben flexibel genoeg om mij niet te isoleren', *NRC* (19 maart 1991).

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ R. Meines, 'Van den Broek accepteert zwaardere rol EG-leiders', *NRC* (29 mei 1991).

⁷¹ Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 323; Theo Koelé in gesprek met de auteur, 26 mei 2022; Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

⁷² Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 190.

atlanticus Van den Broek was dus ook om die reden niet intensief betrokken, al was het maar om de eenheid te bewaren.⁷³

De uiteindelijke verdediging van dit voorstel lag binnen de Raad van de Europese Gemeenschap wel bij eindverantwoordelijke Van den Broek. Deze verdediging verliep desastreus. De Britse minister van Buitenlandse Zaken Hurd noteerde in zijn dagboek: ‘we all fall on the new Dutch text. I can wait till the Danes, Luxemburgers, Italians have done their work – even Delors and Genscher desert poor Hans who reacts stubbornly but in the end good humouredly to defeat’.⁷⁴ Uiteindelijk stemde naast Nederland alleen België voor het verdragsvoorstel, en dit was meer uit sympathie dan uit inhoudelijke steun.⁷⁵ ‘We zijn afgegaan als een gieter’, sprak Van den Broek even later de vaderlandse pers toe.⁷⁶ De dag zou de geschiedenisboeken ingaan als ‘Zwarte Maandag’.

De Nederlandse afgang had een belangrijk gevolg voor het buitenlands beleid. Van den Broek bleek niet goed zijn eigen ministerie onder controle te hebben. Zonder slag of stoot trok minister-president Lubbers het project van een nieuw verdrag naar zich toe.⁷⁷ Van den Broek zal het ongetwijfeld hebben doorgehad, maar, dit was niet het moment voor een nieuw competentiegeschil. Hoewel hij had gepoogd om met zijn brief van 25 oktober 1990 een duidelijke stellingname in te nemen, gebeurde er een jaar later precies waarvoor hij vreesde: sluipende verschuivingen in de verantwoordelijkheid voor het buitenlands beleid. Lubbers ging na ‘Zwarte Maandag’ op een tournee langs de Europese hoofdsteden om ‘te redden wat er nog te redden viel’.⁷⁸ In de wandelgangen sprak Lubbers dat hij zichzelf uiteraard wel meer met het conceptakkoord had willen bezighouden, maar gezien de discussie tussen hem en Van den Broek over het primaat in het buitenlands beleid deed hij dat maar niet.⁷⁹ Hier maakte Lubbers zichzelf er te gemakkelijk vanaf. Hij zich helemaal niet zo afzijdig gehouden als hij zelf voorstelde, en dit vervolgens wijten aan de competentiestrijd was dus misplaatst. Van den Bos heeft overtuigend aangetoond dat Lubbers als

⁷³ Ibidem; Bot, *Achteraf Bezien*, 183.

⁷⁴ Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 181.

⁷⁵ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

⁷⁶ Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 3.

⁷⁷ Bot, *Achteraf Bezien*, 183; Theo Koelé in gesprek met de auteur, 26 mei 2022; Auteur in gesprek met Ben Bot, 3 mei 2022.

⁷⁸ M. Kranenburg, ‘Weer onder elkaar’, *NRC* (2 januari 1992).

⁷⁹ Ibidem.

voorzitter van de Europese Raad en minister-president vanaf het prille begin betrokken was bij het conceptverdrag.⁸⁰

‘Maastricht’ had zowel intern als extern een uitwerking op de machtsbalans tussen de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken. Dat Lubbers na ‘Zwarte Maandag’ aan de slag ging met een nieuw voorstel voor ‘Maastricht’ had voornamelijk een interne uitwerking voor de verantwoordelijkheid van de minister van Buitenlandse Zaken: een door Van den Broek zo gevreesde ‘sluipende verschuiving’, waar hij op dat moment echter niets aan kon doen. Er was ook een externe uitwerking. Met het accepteren van een zwaardere rol van de Europese Raad werd er ook formeel meer macht in de handen van de minister-president gelegd. De rechtlijnigheid van Van den Broek heeft velen getergd, maar hij was wel zo goed in zijn werk dat het in de binnenlandse politiek geen consequenties had voor de duur van zijn ministerschap. Hij kon echter geen stok in het wiel steken van de Europese integratie en zijn eigen stelling dat hij flexibel genoeg was om zichzelf niet te isoleren was dan ook terecht, want onder de druk van de Europese Gemeenschap kon hij niet uit.

Eurocommissaris Van den Broek en tussenpaus Kooijmans

De relletjes tussen Van den Broek en Lubbers stapelden zich op. Het resultaat van deze opeenstapeling van ruzies was dat ze niet samen de eindstreep zouden halen. In februari 1992 zouden Lubbers en Van den Broek een bezoek gaan brengen aan Zuid-Afrika, waar toen nog het apartheidsregime heerste.⁸¹ De reis werd controversieel toen bleek dat de partij van Nelson Mandela, het African National Congress (ANC), niet van tevoren benaderd was over deze reis.⁸² De altijd creatieve Lubbers kwam op het idee om vicepremier en politiek leider van de PvdA Wim Kok dan maar op de reis mee te nemen. Kok lag goed bij het ANC en hij had Mandela al eerder in Amsterdam ontvangen.⁸³ Maar hier ging Van den Broek op zijn strepen staan:

⁸⁰ Overigens suggereerde Piet Dankert iets soortgelijks als Lubbers: P. Dankert ‘Een Europese minister-president’ in: Ammerlaan (red) *Afscheid van Ruud Lubbers* 94-100: 96; Van den Bos, *Mirakel en debacle*.

⁸¹ ‘Premier Lubbers naar Z-Afrika’, *NRC* (3 januari 1992).

⁸² ‘ANC boos over bezoek van Lubbers’, *Het Parool* (10 januari 1992).

⁸³ M. Krop, *Wim Kok, Een leven op eigen kracht, voor zijn mensen 1938-1994* (Amsterdam 2019) 245.

‘ik treed liever af dan als derde man mee te moeten’, liet hij zijn collega’s in de ministerraad weten.⁸⁴ Pas toen Lubbers druk op Van den Broek uitoefende, zwichtte hij: ‘uiteindelijk heb ik tegen de minister-president gezegd: (...) als jij vindt dat het zo moet, dan moet het maar. Ik heb gebogen voor de binnenlandse politieke realiteit’.⁸⁵

Elco Brinkman, die als fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer regelmatig met Lubbers overlegde, beweerde in zijn dagboek dat Lubbers zelfs overwoog om af te treden om de conflicten.⁸⁶ Brinkman zelf was hier verbaasd om – hij verwachtte dat het ontslag van Van den Broek zou volgen – maar Lubbers vond dit onterecht: hij bood Van den Broek uiteindelijk een derde termijn aan. Van den Broeks particuliere secretaris memoreerde dat ‘Hans zich wel afvroeg of Lubbers hem weg wilde hebben’.⁸⁷ Zover is het echter nooit gekomen. Later bedenkt Brinkman zich dat Lubbers misschien ook wel hoopte dat Brinkman na de bovenstaande mededing met Van den Broek ging praten om hem tot ontslag over te halen.⁸⁸

Uiteindelijk was dit niet nodig: Frans Andriessen, die sinds 1981 in de Europese Commissie diende, deelde mee dat hij niet beschikbaar was voor een nieuwe termijn.⁸⁹ Van den Broek had wel oren naar deze functie. Op 15 december 1992 werd de nominatie van Van den Broek bekend gemaakt.⁹⁰ Ben Bot, die met Van den Broek samenwerkte als secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken, noemde de nominatie voor Van den Broek: ‘een geschenk uit de hemel’.⁹¹ Met opgeheven hoofd kon Van den Broek Den Haag verlaten. Als opvolger van Van den Broek werd Pieter Kooijmans benaderd. De hoogleraar volkenkunde was eerder in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) staatssecretaris van Buitenlandse Zaken geweest, dus was bekend met de Haagse politiek. Hij was ook iemand die een stuk flexibeler stond tegenover het vraagstuk van ministeriële

⁸⁴ J. Jansen en A. Joustra, ‘Soms krijg je te veel lof, soms te weinig’, *Elsevier* (21 maart 1992).

⁸⁵ PAAJ, L. Ornstein en M. van Weezel, ‘Van den Broek kan de wereld weer aan, dartzel als een veulen’, *Vrij Nederland* (11 april 1992).

⁸⁶ E. Brinkman, *Bouwen en bewaren, memoires* (Amsterdam 2019) 213.

⁸⁷ Pieter de Gooijer in gesprek met de auteur, 26 april 2022.

⁸⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Archief van L.C. Brinkman 1979-2019, inv. nr. 2.21.460.46.

⁸⁹ Brinkel, *Haagse jaren*, 286.

⁹⁰ J. van der Ven, ‘Vertrek verbaasd intimi niet’, *Het Parool* (15 december 1992).

⁹¹ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

verantwoordelijkheid. Als minister ‘die ook maar was komen aanwaaien’ voelde hij geen grote behoefte om ‘met de grondwet in de hand zichzelf op te dringen als reisleader’.⁹² Al bij zijn aantreden sprak hij in de *Mare* dat het niet zo kon zijn dat Lubbers in de Europese Raad moest zeggen: ‘oh nee, hier ben ik niet bevoegd, ik moet even mijn minister van buitenlandse zaken bellen’.⁹³

De commissie-De Koning was ondertussen nog steeds bezig met het onderzoek naar de bestuurlijke vernieuwing. Drie maanden na het vertrek van Van den Broek en het aantreden van Kooijmans bracht de commissie haar rapport uit: *Het bestel bijgesteld*. In dit rapport was de aanbeveling opgenomen om aan het reglement van orde van de ministerraad het volgende artikel toe te voegen:

De Minister-President kan, in afwijking van het tweede lid, als lid van de Europese Raad en van de Raad van Ministers van de Europese Gemeenschap in de samenstelling van staatshoofden en regeringsleiders zo nodig, indien mogelijk na overleg en in overeenstemming met de Minister van Buitenlandse Zaken, handelen in afwijking van een besluit van de ministerraad.⁹⁴

Bij de bespreking van het rapport van de commissie-De Koning moet worden opgemerkt dat de timing van dit alles nogal gunstig is verlopen voor minister-president Lubbers. Drie maanden nadat Van den Broek vertrok, kwam bovenstaand voorstel uit. Gezien de manier waarop Van den Broek reageerde op de kabinetsreactie op de vraagpuntencommissie, lijkt het onwaarschijnlijk dat hij bovenstaande makkelijk de ministerraad had laten passeren. Maar met Kooijmans in de gelederen ging het kabinet er mee akkoord dat de minister-president contacten mocht onderhouden met buitenlandse leiders zonder daarvoor toestemming te moeten vragen bij de minister van Buitenlandse Zaken. Verder mocht de minister-president afwijken van beslissingen van de eigen ministerraad op een Europese Raad, als hij vervolgens de ministerraad maar kon overtuigen dat hij in de Europese Raad geen andere mogelijkheid

⁹² Ibidem; P. Dankert ‘Een Europese minister-president’.

⁹³ S. Termeer, ‘Minister Kooijmans ziet al weer uit naar het schrijven van een nieuw boek’, *Mare* (14 januari 1993).

⁹⁴ ‘Staatkundige, bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwing’, kamerstuk 21 427, april 1993. Zodanig ook verdedigd door Lubbers in het Tweede Kamerdebat over dit rapport, zie: Handelingen van de Tweede Kamer, 4 november 1993, 21-1538 – 21-1540 en 21-1567-1568.

had.⁹⁵ Deze regeringstekst uit 1993 is qua inhoud verschillend van de vorige positie zoals geuit in de brief van Van Agt uit 1978, waar expliciet wordt gesteld dat het lidmaatschap van de minister-president van de Europese Raad begrensd wordt door de collectieve beslissingen van de ministerraad.⁹⁶ Arendo Joustra merkte op dat deze functie feitelijk al was veroverd door Lubbers. Door het vast te leggen gaf het ook zekerheid voor mogelijke opvolgers van hem, mocht de situatie ooit ontstaan dat er weer een formalistische minister van Buitenlandse Zaken zou komen.⁹⁷

De minister van alle zaken

De minister-president is sluipenderwijs de échte regeringsleider geworden. Ook op het internationaal toneel blijkt dat. ‘Van den Broek zou op deze manier geen minister van Buitenlandse Zaken willen zijn’, stelde zijn latere opvolger Bot.⁹⁸ Net zoals de illustere voorganger Joseph Luns vast niet minister van Buitenlandse Zaken had willen zijn in de positie van Van den Broek. Tijdens het ministerschap van Luns had de minister van Buitenlandse Zaken nóg minder met de minister-president te maken. De minister-president is verworden tot ‘minister van alle zaken’.⁹⁹ In deze sluipende opgang is het conflict tussen Van den Broek en Lubbers interessant, omdat het een uitzondering was: het was allesbehalve sluipend. In de media werd er veel gediscussieerd over de toedracht en over de ideale invulling van dit ambt. Het heeft echter weinig navolging gekregen. Recent nog schreef Henk van der Laan dit toe aan de Tweede Kamer, waar volgens hem weinig interesse getoond wordt om over de gewenste invulling van het ambt na te denken.¹⁰⁰ Dit bleek ook weer aan het begin van de coronapandemie, toen er geruisloos

⁹⁵ ‘Brief van ministers Lubbers en Dales en staatssecretaris De Graaff-Nauta aan de Tweede Kamer’ kamerstuk 21 427, 16 juli 1993; Brinkel, *Haagse Jaren* 287; Joustra en Venetië, *De geheimen van het torentje*, 195.

⁹⁶ Joustra en Van Venetië, *De geheimen van het torentje*, 194; ‘Positie van de Minister-President in verband met diens lidmaatschap van de Europese Raad’, kamerstuk 15 424, 22 december 1978.

⁹⁷ Joustra en Van Venetië, *De geheimen van het torentje*, 194-195.

⁹⁸ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

⁹⁹ J.P. Rehwinkel, ‘Maak van de minister-president geen minister van alle zaken’, *Trouw* (21 november 2019).

¹⁰⁰ H. van der Laan, ‘Minister-president, een vaag omschreven ambt’, *Friesch Dagblad* (4 juni 2022).

een aanpassing werd gedaan aan het regelement van orde, waar de positie van de minister-president weer met een klein stapje werd versterkt.¹⁰¹ Het fascinerende aan het conflict tussen Van den Broek en Lubbers is dat toen de Tweede Kamer er wél over sprak, er eigenlijk vooral gepredikt werd dat het kabinet het intern maar moest oplossen.

De voornaamste aanzet voor het conflict was dat Europees beleid steeds meer een rol ging spelen in alle portefeuilles, waar de coördinerende rol van de minister-president om de hoek kwam kijken. Dat Buitenlandse Zaken lang een ministerie was geweest waar de invloed van de minister-president relatief gering was geweest hielp niet mee.¹⁰² De persoonlijkheden van Lubbers en Van den Broek speelde evenzeer een rol in het conflict. Van den Broek was niet de enige minister die zich ergerde aan het constante meedenken van Lubbers. Van den Broeks formalistische houding zorgde niet alleen voor botsing met Lubbers, ook de Tweede Kamerfractie van het CDA liep er tegen aan.¹⁰³ Waar deze persoonlijkheden wel voor zorgden, is dat deze discussie naar buitenkwam en breed werd uitgelicht. Hierdoor werd dit conflict een belangwekkend onderdeel in de geschiedenis van het ambt van de minister-president.

¹⁰¹ J. van Merriënboer, 'Minister-president van Hollands maaveld tot Brusselse apenrots', *Ars Aequi* 69:9 (2020) 742-743.

¹⁰² Vis, 'Komst "kanselier" Lubbers wekt toorn Thorbecke'.

¹⁰³ J. Jansen en A. Joustra, 'Soms krijg je te veel lof, soms te weinig', *Elsevier* (21 maart 1992).